

Aleksandra Filipek-Misiak, *W ogrodzie cnót, wad i grzechów. Problematyka cnót w wybranych średniowiecznych kronikach klasztornych na Śląsku i w Czechach*, Kraków 2016, Księgarnia Akademicka, ss. 280

Zagadnienie koncepcji oraz postrzegania cnót i wad w mentalności ludzi średniowiecza obecne jest w literaturze światowej od lat pięćdziesiątych XX w. Problem ten budził zainteresowanie zarówno historyków, jak i autorów prac z dziedziny filozofii oraz historii sztuki. Zajmowano się głównie odtworzeniem koncepcji cnót według konkretnych myślicieli późnoantycznych i średniowiecznych, np. św. Augustyna czy Williama Ockhama¹, poddawano analizie poszczególne wady lub cnoty², starano się także prześledzić rozwój refleksji teologicznej na ten temat³. Studia nad percepcją cnót, wad oraz grzechów mogą być niezwykle istotne dla lepszego poznania systemu wartości, jakim posługiwali się ludzie średniowiecza, oceniając otaczający ich świat, co stanowi niezwykle ważny element

¹ J. Wetzel, *Augustine and the Limits of Virtue*, Cambridge 1992; R. Wood, *Ockham on the Virtues*, West Lafayette, Ind. 1997.

² S. Wenzel, *The Sin of Sloth. Acedia in Medieval Thought and Literature*, Chapel Hill N.C. 1967; R. Newhauser, *The Early History of Greed. The Sin of Avarice in Early Medieval Thought and Literature*, Cambridge 2006.

³ *Virtue and Ethics in the Twelfth Century*, red. I.P. Bejczy, R.G. Newhauser, Leiden–Boston Mass. 2005; I.P. Bejczy, *The Cardinal Virtues in the Middle Ages. A Study in Moral Thought from the Fourth to the Fourteenth Century*, Leiden–Boston Mass. 2011.

ich mentalności i sposobu postrzegania rzeczywistości. Jednak w polskiej historiografii zagadnienie to nie cieszyło się dotychczas szczególnym zainteresowaniem historyków, pozostając domeną teologii, filozofii oraz historii sztuki⁴.

Książka Aleksandry Filipek-Misiak, będąca zmienioną wersją rozprawy doktorskiej napisanej pod kierunkiem Przemysława Wiszewskiego, obronionej na Uniwersytecie Wrocławskim w 2016 r., podejmuje problem obecności i znaczenia koncepcji cnót w kronikach klasztornych spisanych na terenie Śląska i Czech w XIII–XIV w. Autorka poddała analizie trzy wybrane kroniki: Księgę henrykowską (dwie części oraz katalog biskupów wrocławskich), Kronikę zdziarską (kronika klasztoru Cystersów w Zdziarzu nad Sazawą ukończona ok. 1300 r.) oraz Katalog opatów żagańskich (spisany w klasztorze Kanoników Regularnych w Żaganiu). Wszystkie te źródła przedstawiały dzieje konwentów, do których należeli tworzący je autorzy, żyjący w środowisku monastycznym. Przynależność dzieł do odmiennych konwentów nie powoduje jednak w tym przypadku, zdaniem Autorki, szczególnych różnic w sposobie postrzegania otaczającego świata przez autorów.

Filipek-Misiak, analizując osobno każdą z kronik, stawia sobie za cel przeprowadzenie rekonstrukcji występującej w tekstach koncepcji cnót. Stara się odpowiedzieć na pytania, czy konkretne cnoty stanowiły trwałe i najważniejszy wyznacznik wartościowania osób związanych z klasztorem oraz czy istniał spójny zestaw cnót, wad i grzechów przypisywanych konkretnym grupom społecznym. Wnioski wyciągnięte z przeprowadzonej w ten sposób analizy źródeł mają umożliwić ocenę znaczenia całej koncepcji cnót w ramach wartościowania świata, co przyczynić się może do lepszego poznania i wyjaśnienia mentalności ludzi średniowiecza oraz właściwego im sposobu postrzegania rzeczywistości.

Na początku pracy Autorka przedstawia główne założenia i najważniejsze cele swojego studium, a także metodę analizy źródeł, polegającą na poszukiwaniu i opisie cnót, wad i grzechów właściwych poszczególnym grupom społecznym. Choć cnoty są tematem przewodnim jej rozważań, Autorka słusznie zwraca uwagę na konieczność analizy potępianych wad i grzechów, stanowiących przeciwieństwo pożądanых cnót. W literaturze hagiograficznej bardzo obszerne opisy przykładów złego postępowania pełniły bowiem szczególną funkcję dydaktyczną. Poprzez ukazanie strasznych konsekwencji grzechów starano się przestrzec wiernych przed ich popełnianiem i skłonić do odmiennego zachowania. Nauczanie oparte na przykładach negatywnych, uważane przez

⁴ Zob. m.in. M. Mróz, *Człowiek w dynamizmie cnoty. Aktualność aretologii św. Tomasa z Akwinu w świetle pytania o podstawy moralności chrześcijańskiej*, Toruń 2001; Z. Świechowski, *Studia nad rzeźbą w Strzelnie*, „Rocznik Historii Sztuki” 8, 1970, s. 71–116; E. Zapolska, *Cnoty teologalne i kardynalne*, Kraków 2000 (Polska Sztuka Kościelna Renesansu i Baroku — Tematy i Symbole. Nauka Kościoła, t. 1). Same przedstawienia cnót i wad na kolumnach romańskich w Strzelnie stały się również przedmiotem zainteresowania historyków: R.K. Markowska, *Ikonografia cnót i przywar na kolumnach w Strzelnie*, St. Żr. 26, 1981, s. 79–111.

kaznodziejów za skuteczniejsze, było w średniowieczu o wiele bardziej rozpowszechnione niż nauczanie pozytywne, przez proste przedstawianie dobrych uczynków godnych naśladowania. Zatem opowieści o grzechach miały służyć budowaniu konkretnych cnót wśród wiernych.

Drugi rozdział książki poświęcony został omówieniu pojęć najważniejszych dla prowadzonych badań. Filipek-Misiak opisuje występujące w tekstach średniowiecznych kategorie wartościowania rzeczywistości. Przedstawia rozwój teologicznej refleksji nad zagadnieniem cnót od czasów Ojców Kościoła do XIV w., kładąc nacisk na podstawowy problem pochodzenia cnót człowieka. Spierano się bowiem, czy są one wyłącznie darem Bożym, który chrześcijanin rozwija przez pracę nad sobą (tzw. cnoty wlane), czy też istnieją również cnoty naturalne, nabyte przez człowieka dzięki jego własnej woli, dostępne również dla pogan. Autorka rozpatruje ponadto wzajemne zależności cnót, wad i grzechów. Pojawiały się bowiem w tej kwestii kontrowersje wśród myślicieli chrześcijańskich. Niektórzy uważali cnotę za swoiste lekarstwo, dzięki któremu konkretna wada nie rozwijała się w grzech, inni zaś postrzegali wadę jako przeciwieństwo cnoty lub też jako jej brak. Filipek-Misiak zwraca uwagę na występowanie znacznych problemów źródłoznawczych obecnych w badaniach nad cnotami, wynikających z braku spójnej i jednoznacznej średniowiecznej definicji i koncepcji cnoty. Ponadto dodatkowym kryterium służącym wartościowaniu w ówczesnym dyskursie była obecność np. siedmiu darów Ducha Świętego czy też ośmiu błogosławieństw. Okazują się one niekiedy tożsame, trudno więc z całą pewnością stwierdzić, do której z tych kategorii odwoływał się autor w konkretnym przypadku.

Trzecia część książki poświęcona jest w całości kwestiom źródłoznawczym. Autorka opisuje kolejno datację i autorstwo, gatunek, strukturę, tradycję rękopiśmienną i dotychczasowe wydania wszystkich trzech źródeł oraz stan badań nad ich treścią, wskazując na brak studiów poświęconych problematyce cnót, wad i grzechów. Następny rozdział poświęcono omówieniu ogólnego stanu badań nad zagadnieniem cnót i wad w średniowieczu, wymieniając najważniejsze publikacje traktujące o tym problemie.

Ostatnia, najobszerniejsza część pracy stanowi szczegółową analizę interesujących Autorkę kronik pod kątem poszukiwania cnót przypisywanych konkretnym grupom społecznym. Badając każdy tekst, Filipek-Misiak wyszczególnia konkretne grupy społeczne w osobnych podrozdziałach. Na początku zawsze zajmuje się omówieniem cnót, wad i grzechów występujących w zachowaniach mnichów należących do konwentu tworzącego tekst, wyróżniając opisy zbiorowości zakonników oraz jednostek, a zwłaszcza często pojawiające się relacje o opatach. Autorka dostosowuje sposób analizy tekstu do struktury konkretnego dzieła, uwzględniając szczególne uwarunkowania, w jakich powstawało, cel jego spisania oraz osobę autora i jego relacje z bohaterami opowieści. Bada także sposób przedstawiania rycerzy, władców, kleru świeckiego, mieszczan i chłopów w każdej kronice z osobna. Stara się wyodrębnić najważniejsze cnoty przypisywane konkretnym grupom, porównując jednocześnie wyniki analizy trzech

kronik. W krótkim zakończeniu Filipek-Misiak podsumowuje najważniejsze wnioski, udzielając odpowiedzi na pytania zarysowane we wstępie.

Na podstawie przeprowadzonej analizy Autorka stwierdza, że dla kronikarzy śląskich i czeskich kategoria cnót była niewątpliwie ważnym, lecz nie jedynym kryterium wartościowania rzeczywistości. Brak odwołania do cnót w opisach niektórych postaci nie implikował ich negatywnej oceny i grzeszności, posługiwano się bowiem także innymi sposobami pozytywnej oceny postaci. Filipek-Misiak nie dostrzega również trwałego schematu cnót, który przypisywano by konkretnym grupom społecznym. Rycerze jako grupa byli zazwyczaj przedstawiani w negatywnym świetle, jako prześladowcy mnichów, czyhający na ich majątek, jednak pojawiały się wśród nich także postaci fundatorów oraz osób ocenianych przez autora neutralnie. W ocenie postaci najważniejsze okazały się relacje danego bohatera z klasztorem. Nieprzychylni mu władcy najczęściej przedstawiani byli w negatywny sposób, fundatorzy zaś cieszyli się przychylnością kronikarzy. Dobrze widoczne jest to zjawisko w Katalogu opatów żagańskich. Książęta żagańscy wyrządzili klasztorowi wiele szkód, m.in. żądając zwrotu przyznanych wcześniej posiadłości, porywając poddanych chłopów należących do braci oraz zwierzęta hodowlane i domagając się okupu za ich zwrot, jednak jako potomkowie fundatorów mogli wciąż liczyć na wsparcie opatów: Henryk VII Rumpold (ok. 1350–1395) oraz Henryk VIII Wróbel (1357/1363–1397), mimo ciężącej na nich ekskomuniki, zostali pochowani w klasztorze kanoników w Żaganiu, a opat doprowadził do udzielenia im abszolucji.

Cnoty poświęcone u opisywanych postaci przejawiały się w ich dobrych czynach, szczególnie wtedy, gdy prowadzili mniszy tryb życia, sprzyjający według autorów kronik pogłębianiu cnót. Najbardziej cenione były *prudencia*, *largitas*, *pietas*, *humilitas* i *mansuetudo*. Odnosiły się one zazwyczaj do opatów oraz fundatorów, co wskazuje na przewagę pragmatycznego wykorzystywania koncepcji cnót, ponieważ obecność wszystkich wymienionych zalet u osób związanych ze zgromadzeniem była niezwykle ważna dla właściwego funkcjonowania konwentu i pozyskiwania przez niego materialnych dóbr. Autorka stwierdza brak spójnej koncepcji cnót, podkreślając elastyczność narracji, podporządkowywanych konkretnemu celowi każdego dzieła oraz twórczą rolę kronikarzy klasztornych, którzy pragmatycznie posługiwali się różnymi schematami wartościowania rzeczywistości.

Filipek-Misiak wykorzystuje zarówno polską, jak i zagraniczną literaturę przedmiotu, m.in. czeską, niemiecką, francuską i angielską, przedstawioną w obszernej bibliografii. Nie przeprowadza jednak porównania analizowanych kronik z obszernym korpusem podobnych tekstów źródłowych powstających w Europie Zachodniej, gdzie narodziła się przeniesiona na ziemię polskie tradycja dziejopisarska. Przywołanie nieco szerszego europejskiego tła problemu pozwoliłoby na umiejscowienie omawianych przez Autorkę kwestii w szerszym kontekście tradycji narracji średniowiecznych. Badaczka, oprócz prac historyograficznych, odwołuje się także do publikacji z dziedziny teologii, filozofii i socjologii. Książka zawiera indeks osób oraz streszczenie w języku angielskim.

Aleksandra Filipek-Misiak podejmuje nowatorską w polskiej historiografii tematykę, stanowiącą bardzo interesujący klucz interpretacyjny do przeprowadzenia analizy źródeł średniowiecznych, otwierający nowe perspektywy badawcze, zarówno w szczegółowej analizie rodzimych tekstów, jak i badaniach komparatystycznych. Z pewnością zastosowanie takiego podejścia metodologicznego do innych tekstów polskich zaowocować może równie ciekawymi wnioskami dotyczącymi mentalności średniowiecznych twórców oraz odbiorców ich dzieł, subiektywnie postrzegających otaczającą ich rzeczywistość.

*Monika Juzepczuk
(Warszawa)*